

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 347.91

Чурпіта Г. В., к.ю.н., доцент кафедри
цивільного права і процесу НАВС

Еволюція правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів в порядку непозовного цивільного судочинства

У науковій статті на підставі аналізу наукової доктрини та нормативно-правових актів виокремлено етапи правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів в порядку непозовного цивільного судочинства.

Ключові слова: захист сімейних прав та інтересів; непозовне цивільне судочинство; окреме провадження; наказне провадження; еволюція правового регулювання.

В научній статті на основі аналізу наукової доктрини та нормативно-правових актів виділені етапи правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів в порядку неіскового громадянського судопроизводства.

Ключевые слова: защита семейных прав и интересов; неисковое гражданское судопроизводство; особое производство; приказное производство; эволюция правового регулирования.

In this scientific article the stages of the legal regulation of protection of family rights and interests in order of non-action civil proceedings have been distinguished based on the analysis of scientific doctrine and legal norms.

Keywords: protection of family rights and interests; non-action civil proceedings; special proceedings; writ proceedings; evolution of legal regulation.

Постановка проблеми. Однією з ознак правової держави є законодавче закріплення і реальне забезпечення основних прав, свобод чи інтересів людини, тобто наявність налагодженого правового механізму їх охорони і захисту. Одним із способів захисту прав, свобод чи інтересів людини і громадянина є судовий захист, в результаті якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Судовий захист прав, свобод та інтересів здійснюється в порядку різних видів цивільного судочинства. Водночас, особливий науковий та практичний інтерес становить процедура розгляду цивільних справ, які виникають із сімейних правовідносин, в порядку непозовного цивільного судочинства (наказного та окремого провадження), що характеризується особливою юридичною природою. Крім того, на специфіку процесуальної форми непозовного цивільного судочинства впливає і юридична природа сімейних правовідносин, що обумовлює як вибір способів судового захисту сімейних прав та інтересів, так і особливості правового регулювання процесуального механізму їх захисту.

Комплексний аналіз правових норм сімейного та цивільного процесуального законодавства України дає підстави стверджувати, що в порядку непозовного цивільного судочинства розглядається 19 категорій справ, які виникають із сімейних правовід-

носин, серед яких справи про: усиновлення (гл. 18 СК України, п. 4 ч. 2 ст. 234 ЦПК України); надання права на шлюб (ч. 2 ст. 23, ч. 4 ст. 26 СК України; ч. 3 ст. 234 ЦПК України); розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей, та за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі (ст. 109 СК України, ч. 3 ст. 234 ЦПК України); встановлення та припинення режиму окремого проживання за заявою подружжя (ст.ст. 119, 120 СК України; ч. 3 ст. 234 ЦПК України); встановлення факту родинних відносин між фізичними особами (п. 1 ч. 1 ст. 256 ЦПК України) та ін.

На сьогодні зазначений перелік справ, які виникають із сімейних правовідносин, і розглядаються в порядку непозовного цивільного судочинства, є вичерпним. Але так було не завжди. Правове регулювання захисту сімейних прав та інтересів в порядку непозовного цивільного судочинства у своїй еволюції пройшло декілька етапів. Розглянемо їх детальніше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Інститут непозовного цивільного судочинства був предметом наукових досліджень таких фахівців у галузі цивільного процесуального права, як: С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, К.В. Гусаров, В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, Ю.Д. Притика, С.Я. Фурса та ін. Водночас, указані вчені досліджували, здебільшого, юридичну природу конкретних видів цивільного судочинства — позовного, наказного чи окремого провадження. Відтак, проблемні аспекти, пов'язані із простеженням еволюції правового регулювання непозовного цивільного судочинства щодо конкретного об'єкту правової охорони — сімейних прав та інтересів, залишаються малодослідженими і потребують подальшої наукової розробки, проведення якої і становитиме мету цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що спрощені способи вирішення цивільних правових колізій були розроблені в результаті тривалого історичного розвитку. Ще в Стародавньому Римі поряд із звичайними цивільними процесуальними процедурами застосовувалися особливі форми судового захисту порушеного права, які являли собою модифікації адміністративного впливу. Однією із таких форм були інтердикти — консульські або преторські накази, за допомогою яких державна влада втручалася в цивільні правовідносини. Консул (претор) проводив спеціальне розслідування (*causaecognitio*) і, якщо визнавав, що існує будь-яке порушення, наказував порушнику виконувати імперативний безумовний припис, наприклад, повернути річ [1, с. 324].

Рецепція римського права у середньовічній Європі призвела до того, що спрощений порядок вирішення цивільних справ у судах почав достатньо широко використовуватися в деяких країнах континентальної Європи. Так, у німецькому цивільному процесі використовували наказне провадження, за результатами якого видавали накази [1, с. 325].

Історія спрощення судових процедур на терені українських земель бере свій початок з XIV—XV століття. В той період у московському царстві, до складу якого входила частина східних українських земель, застосовувалися, так звані, безсудні грамоти. Найповніші відомості про значення і порядок видачі безсудних грамот, як і будь-яких інших судових документів, містяться в Царському Судебнику 1550 року. Відповідно до нього безсудні грамоти видавалися як доказ або задля охорони прав тієї сторони, яка з'явилась до суду, за умови неявки іншої сторони [2, с. 12].

Як зазначається в юридичній літературі, спрощення провадження шляхом безсудного осуду сторони, яка не з'явилась на судове засідання, у певному сенсі можна вважати прообразом нинішнього заочного та наказного проваджень, але лише за загальними ознаками [3, с. 35].

На західних українських землях, що у XIV–XVIII ст. знаходились під владою Великого князівства Литовського, Польщі, а після їх об'єднання в 1569 році – Речі Посполитої, спрощене судочинство також відбувалось у тих випадках, коли відповідач не з'являвся до суду, що давало підставу для вирішення справи на користь позивача. Положення про це закріплювалися у Статутах Великого князівства Литовського 1529 року, 1566 року, 1588 року [4, с. 31, 35, 85, 199].

У 1912 році внаслідок реформи місцевої юстиції спрощене провадження було скасоване. Натомість, було запроваджено нові правила спонукального виконання. Прохання про спонукальне виконання розглядалися і вирішувалися одним із членів окружного суду за призначенням загальних зборів. Відповідач у судовому засіданні на викликався. Якщо член суду визнавав позов таким, що підлягає задоволенню, то він викладав свою резолюцію на самому акті, який, отримавши внаслідок цього силу виконавчого листа, повертався позивачеві та міг бути звернений ним до примусового виконання за загальними правилами з тією відмінністю, що разом з повісткою про виконання відповідачу надсилались копії відповідного акту, який звертався до виконання, та резолюції. При цьому відповідачу призначався триденний строк для добровільного виконання [2, с. 22].

Водночас, австрійський статут цивільного судочинства 1895 р., який в кінці XIX – на початку XX століть застосовувався на території західних українських земель, що входили до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії, як так звані окремі провадження, закріплював правила щодо «платіжного наказу» (ст.ст. 548–554) і провадження за вексельними позовами (ст.ст. 555–559) [2, с. 23].

За української державності 1917–1920 рр. цивільне судочинство здійснювалося у формах, що передбачались процесуальним законодавством попередніх режимів. Однак відповідні законодавчі акти застосовувались з урахуванням нових політичних умов і обставин державного устрою. У зв'язку із цим, слід погодитися із висловленою в юридичній літературі думкою про те, що в ті часи спрощені судові процедури у цивільних справах могли застосовуватись в УНР на підставі російського процесуального законодавства, а на західних українських землях – австрійського Статуту цивільного судочинства 1895 року [2, с. 24–25].

У радянському цивільному процесуальному праві поділ цивільного процесу на два види судочинства проводився, починаючи з законодавчих актів 1918 року. Ще тоді, справи, не пов'язані з вирішенням спорів про право, завжди розглядалися окремо від спорів про право. Так, наприклад, у Декреті про суд № 2 від 7 березня (22 лютого) 1918 року містилася вказівка щодо підсудності місцевим судам справ, у яких відсутній спір про право. У статті 9 цього Декрету зазначалося, що справи про усиновлення, розірвання шлюбу та інші справи «охоронного провадження» підсудні місцевому суду. При цьому термін «охоронне провадження» використовувався в даному випадку для того, щоб розмежувати позовні справи, за якими суд розглядав та вирішував спори між сторонами, від безспірних справ [5, с. 23].

До завдань охоронного провадження того часу належало: приведення у відповідність та охорона об'єктів права; визначення об'єктів права (за відсутності спору);

констатація юридичних фактів; підведення відносин під умови, необхідні для захисту їх законом [6, с. 23–24].

Вже у наступному нормативному акті – Інструкції НКЮ РСФСР від 23 липня 1918 року «Про організацію та дію місцевих судів» всі справи, які розглядалися судом, поділялися на позовні з приводу спорів про право цивільне та справи, які розглядалися в порядку безспірного судочинства.

У Положенні про Народний суд РСФСР, затвердженому декретом ВЦИК від 30 листопада 1918 року, було розширене коло справ, які розглядалися в порядку безспірного судочинства, і передбачена можливість встановлення судом фактів та подій [5, с. 24].

Як безспірне окреме провадження позиціонувалося і в Тимчасовій інструкції Наркомюсту України від 4 січня 1924 року, у якій зазначалося, що даний вид провадження слід відрізнити від позовного за двома ознаками: 1) предметом розгляду – встановлення права у позовному провадженні та встановлення факту у безспірному порядку; 2) обов'язковості виклику учасників процесу – виклик сторін у позовному провадженні та можливість провадження без відповідача в окремому.

Отже, перші нормативно-правові акти радянської влади передбачали два види судочинства у радянському цивільному процесі: розгляд цивільних справ щодо спорів про право, а також розгляд цивільних справ в порядку безспірного судочинства, тобто справ, у яких відсутній спір про право, і, відповідно, немає сторін, які сперечаються між собою. Таким чином, наявність чи відсутність спору про право була тією основною ознакою, за якою відбувалося розмежування справ між двома видами судочинства.

В Україні на рівні кодифікованого закону окреме провадження вперше отримало правову регламентацію у ЦПК УРСР 1924 р., який був підготовлений за зразком ЦПК РРФСР 1923 р. Частина третя ЦПК УРСР 1924 р. «Окремі провадження» регулювала порядок розгляду таких справ, у яких відсутній спір про право цивільне між сторонами і є одноособове звернення до суду за встановленням певних правовідносин або визнанням наявності тих чи інших прав. При цьому до окремого провадження були віднесені справи: про видачу судових наказів; про депозит; про розпорядження судом майном померлих; про видачу дозволу на звернення в безспірному порядку стягнень на поточні рахунки і вклади у кредитних установах; про встановлення обставин, від яких залежить виникнення публічних прав громадян; про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями; за скаргами на дії нотаріусів.

З приводу правової регламентації окремого провадження у ЦПК УРСР 1924 року А. Г. Гойхбарт зазначав, що до окремих проваджень судів належать безспірні справи, у яких суд діє скоріше як орган нотаріальний, який засвідчує певні факти, необхідні для здійснення суб'єктивних цивільних прав [7, с. 285].

Щодо судових наказів, то відповідно до ЦПК УРСР 1924 р. усі справи щодо їх видачі вирішувались одноособово суддею, без виклику сторін. Судовий наказ видавався стягувачеві, він мав силу виконавчого листа, і судовий виконавець про вчинення стягнення робив напис на самому акті. Копія судового наказу залишалася в суді. Таким чином, боржник не сповіщався про видання судового наказу і в більшості випадків дізнавався про його існування лише тоді, коли отримував повідомлення про виконання. Боржник у семиденний термін з дня отримання повідомлення про виконання мав право заявити клопотання про скасування судового наказу і розгляд

справи в позовному порядку. Він також міг оскаржити судовий наказ у касаційному порядку [8, с. 655].

У новій редакції ЦПК УРСР 1929 р. з окремого провадження були виключені деякі категорії справ. Водночас, зазначений вид цивільного судочинства був доповнений, серед інших, справами про розірвання шлюбу.

Інститут видачі судових наказів у ЦПК УРСР 1929 р. також зазнав деяких змін. Так, за ЦПК УРСР 1929 р. судовий наказ видався одноособово суддею, переважно без виклику сторін. Строк видачі судового наказу залежав від того, чи потрібно було отримувати попередні пояснення від відповідача. Якщо це не вимагалось, суд видавав судовий наказ протягом трьох днів з дня подання відповідних документів без надіслання копії відповідачу. У разі необхідності отримання пояснень від відповідача суддя протягом трьох днів після одержання від позивача відповідної заяви надсилав її копію відповідачу, який протягом п'яти днів мав право надати письмові заперечення проти заявленої вимоги. Судовий наказ мав силу виконавчого документа і його можна було оскаржити в загальному касаційному порядку [9, с. 277–279].

Постановою РНК СРСР від 28 липня 1939 р. і наказом НКЮ СРСР від 28 липня 1939 р. № 62 процедура видачі народними суддями судових наказів була скасована. Формальною підставою для цього стало те, що згідно зі ст.ст. 9 і 14 Закону СРСР «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» розгляд справ у всіх судах здійснювався за участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом. Водночас, відповідна норма ЦПК УРСР 1929 р. передбачала одноособовий розгляд суддею питання про видачу судового наказу. У подальшому деякі справи, за якими до 1939 року могли видаватись судові накази, відійшли до підвідомчості державного нотаріату, який вчиняв на відповідних документах, що посвідчували безспірні вимоги, виконавчі написи. Водночас, у судовому порядку безспірні вимоги розглядалися і вирішувалися у загальному позовному провадженні [2, с. 27].

На початку 60-х років у порядку окремого провадження суд розглядав справи: за скаргами на неправильності у списках виборців; про стягнення недоїмок і штрафів; за скаргами на дії нотаріусів та інших органів, які виконують нотаріальні дії; про встановлення юридичних фактів; про визнання осіб безвісно відсутніми і безвісно відсутніх померлими; про відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника (викликне судочинство); про розірвання шлюбу. Отже, в порядку окремого провадження розглядалися не тільки справи безспірного характеру, а й спірні, що виникли з державних, адміністративних, фінансових і сімейних правовідносин.

У ЦПК УРСР 1963 р. справи, що виникали з державних, адміністративних, фінансових правовідносин, були виокремлені в самостійний вид — провадження у справах, що виникають з адміністративно-правових відносин, а справи про розірвання шлюбу віднесені до позовного провадження. Перелік справ окремого провадження був значно розширений і становив 7 категорій справ, у тому числі в порядку окремого провадження розглядалися справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Серед зазначених фактів законодавець передбачав можливість встановлення фактів, що тягнуть виникнення, зміну чи припинення сімейних прав та обов'язків.

Незважаючи на правову регламентацію окремого провадження, ЦПК УРСР 1963 р. не регулював іншого виду непозовного цивільного судочинства — наказного провадження. Відповідно до норм ЦПК УРСР 1963 р. всі справи такого характеру відійшли до компетенції нотаріату і стягнення заборгованості здійснювалось на підставі

виконавчих написів нотаріусів.

Відповідний стан речей існував протягом досить тривалого часу, адже законодавець не робив кроків щодо спрощення цивільного процесу. Можна лише згадати таку спробу щодо справ про стягнення аліментів на дітей. Так, 1 березня 1985 р. було введено в дію Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про деяку зміну порядку стягнення аліментів на неповнолітніх дітей». Цей Указ передбачав можливість судді одноособово стягувати в спрощеному порядку аліменти на утримання дитини, народженої від батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, і розмежовував розгляд безспірних та спірних справ про стягнення аліментів. Щоправда, особливостями цієї процедури було те, що питання про стягнення аліментів вирішувалося без порушення цивільної справи [8, с. 655–656].

Як зазначається в юридичній літературі, формально зазначений Указ скасований не був, адже не було прийнято жодного нормативно-правового акту, який скасував його чинність. Однак в сучасному правовому полі практичне застосування цього Указу є сумнівним з огляду на те, що він суперечить чинному ЦПК України 2004 р. та СК України 2002 р. Це підтверджує й судова практика, в якій відсутні справи щодо стягнення аліментів на підставі зазначеного Указу [2, с. 28–29].

На початку 90-х років активну позицію щодо необхідності відновлення інституту судових наказів зайняла низка вчених-процесуалістів.

Так, В.В. Ярков на сторінках журналу «Правознавство» писав, що при розгляді безспірних справ (коли вина відповідача підтверджується безспірними доказами і він, як правило, їх не оспорує), а також при неявці до суду з поважної причини, доцільно використовувати інститут «судового ордеру» або «судового наказу» [10, с. 48].

Відродження та подальший розвиток інституту непозовного цивільного судочинства (наказного та окремого провадження) в сучасному українському цивільному процесі відбувся із прийняттям ЦПК України 18 березня 2004 року, у розділах II та IV якого наказне та окреме провадження здобуло свою детальну регламентацію.

Остання новелізація окремого провадження датована 1 липня 2010 р., коли було прийнято Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану». Зазначеним нормативно-правовим актом перелік справ окремого провадження було розширено справами про розірвання шлюбу за заявою будь-кого з подружжя, якщо один з нього засуджений до позбавлення волі. Водночас, справи про поновлення шлюбу після його розірвання з відповідного переліку були виключені.

З прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 7 липня 2010 року зазнав певних змін і перелік вимог, за якими може бути видано судовий наказ, який було доповнено, у тому числі вимогою про присудження аліментів на дитину в розмірі тридцяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб. Крім того, зазнала змін і процедура наказного провадження, а виключна документарність зазначеного виду цивільного судочинства стала умовною.

Висновки. Таким чином, проведено дослідження процесу еволюції правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів в порядку непозовного цивільного судочинства дає підстави стверджувати, що зародження і розвиток сімейного та цивільного процесуального законодавства України, яке регулювало відповідний процесуальний інститут, співвідносяться із науково обґрунтованою хронологічною

періодизацією становлення державності на території нашої держави. Виходячи із цього, можна виокремити такі етапи нормативного регулювання захисту сімейних прав та інтересів в порядку непозовного цивільного судочинства, як-от:

а) зародження інституту непозовного цивільного судочинства, під час якого захист сімейних прав та інтересів здійснювався у формі спрощених судових процедур (безсудного осуду сторони, спонукального виконання, шляхом видачі платіжного наказу, провадження за вексельними позовами тощо) (XIV ст. – 20-ті рр. XX ст.);

б) становлення та розвиток інституту непозовного цивільного судочинства у радянському цивільному процесуальному законодавстві, єдиною процесуальною формою якого був інститут окремого провадження, що опосередковував захист сімейних прав та інтересів, які виникали у зв'язку із шлюбом, а також прав та інтересів подружжя як батьків (20-ті рр. XX ст. – 1991 р.);

в) розвиток та диференціація інституту непозовного цивільного судочинства у цивільному процесуальному законодавстві України, характерною особливістю якого є поділ непозовного цивільного судочинства на два види – окреме та наказне провадження з чіткою нормативною регламентацією матеріально-правових підстав та процесуальних особливостей захисту сімейних прав та інтересів в порядку кожного із них (1991 р. – до сьогодні).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гражданское процессуальное право : учебник для бакалавров / С.Ф. Афанасьев, А.И. Зайцев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2011. – 602 с.
2. Наказне провадження в цивільному процесі: монографія / За заг. ред. В.І. Бобрика. – К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 203 с.
3. Черемин М.А. Приказное производство в российском гражданском процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. – Иваново, 1999. – 211 с.
4. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / Уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – 1168 с.
5. Мельников А. А. Особое производство в советском гражданском процессе / А. А. Мельников. – М.: Наука, 1964. – 128 с.
6. Васильковскій Е. В. Учебникъ гражданского процесса / Е. В. Васильковскій. – [2-е изд., перераб.]. – М.: Изд. Бр. Башмаковъ, 1917. – 429 с.
7. Гойхбарг А. Г. Курс гражданского процесса : [учеб. пособие для вузов] / А. Г. Гойхбарг. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 320 с.
8. Курс цивільного процесу : [підруч.] / [Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. та ін.]; за ред. В. В. Комарова. – Х.: Право, 2011. – 1352 с.
9. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [моногр.] / [В. В. Комаров, В. І. Тertiшніков, В. В. Баранкова та ін.]; за заг. ред. В. В. Комарова. – Х.: Харків юридичний, 2008. – 928 с.
10. Ярков В.В. Судебная власть и защита личности в гражданском процессе / В. В. Ярков // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 42–50.

